

Między autorytaryzmem a demokracją. Pokoleniowy wymiar transformacji społeczno-politycznej w Polsce

Wprowadzenie

Transformacja systemowa w Polsce dokonała się ponad dwie dekady temu. Jedną z istotnych oczekiwanych konsekwencji miała być zmiana społecznej świadomości w kierunku indywidualizmu, demokracji i obywatelskiej podmiotowości. Podstawowym celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy można uznać (na podstawie sondażowych danych empirycznych), że taka zmiana się dokonała/dokonuje, jeżeli analizie poddamy trendy zmian opinii. Tekst ten należy traktować jako głos w dyskusji dotyczącej dwóch kwestii: (1) przemian wybranych elementów mentalności społecznej ważnych, moim zdaniem, dla rozwoju i utrzymania demokratycznego ładu, (2) roli młodego pokolenia w kreowaniu wartości funkcjonalnych w społeczeństwie demokratycznym. Jednocześnie celem artykułu jest określenie, w jakim stopniu odnotowane trendy (ich kierunek) mogą wskazywać na to, że następują zmiany w mentalności o głębszym charakterze, a nie tylko czasowe wahania opinii i postaw.

Inspiracją do napisania tego tekstu był, zaskakujący w moim przekonaniu, wynik dotyczący pomiaru cech autorytarnych. Zestawienie wyników z kilku pomiarów Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego ujawniło, że pewne cechy charakteryzujące tzw. osobowości autorytarne¹, właściwe dla totalitarnych systemów politycznych, są nadal obecne i to (co może budzić pewien niepokój) wśród przedstawicieli najmłodszych pokoleń. Dane, które wskazują wzrost liczby osób o pewnych cechach autorytarnych, pochodzą z badań o charakterze sondażowym,

¹ T. Adorno *et al.*, *The Authoritarian Personality*, New York 1950; J. Koralewicz, *Autorytaryzm, lęk, konformizm*, Warszawa 2008.

niemniej jednak rysujący się trend wymaga wyjaśnienia, a w dalszej perspektywie pogłębionych badań (również jakościowych).

Rok 1989 to swoista cezura czasowa, dzieląca dwie epoki w życiu polskiego społeczeństwa; oddziela czas PRL od czasu III RP, ale nie rozdzieliła pewnych utrwalonych sposobów myślenia od tych nowych, właściwych i pożądaných w nowym systemie. Dwadzieścia lat to w życiu społeczeństwa niewiele, ale jest to wystarczający czas, by dokonać opisu zachodzących w nim trendów rozwojowych. W tym okresie dorosło pokolenie, które poprzednią formację polityczną zna wyłącznie z podręczników historii i/lub opisów rodziców i dziadków — pokolenie III RP. Na konsekwencje transformacji można patrzeć z wielu perspektyw. Jedną z nich jest perspektywa pokoleniowa, która wiąże się z faktem, że przedstawiciele różnych pokoleń, socjalizowani w odmiennych warunkach społeczno-historycznych, inaczej oceniają zjawiska społeczne, co generuje odmienne postawy wobec nich, a także warunkuje różne sposoby zachowań i różne życiowe strategie.

Ustalenia akcjonariuszy Okrągłego Stołu w 1989 roku, dotyczące między innymi nowych zasad wyboru władzy, zniesienia monopolu partyjnego, zalegalizowania wolnych związków zawodowych, wprowadzenia dwuizbowego parlamentu i innych zmian politycznych, następnie wprowadzenie zasad gospodarki rynkowej oraz nowych reguł ekonomicznych bynajmniej nie spowodowały natychmiastowych przeobrażeń świadomości. Był to zaledwie impuls do długotrwałych, nie zawsze zamierzonych, czasami wręcz zaskakujących przekształceń przekonań, stereotypów, postaw. Można jedynie przyjąć założenie, że ustalenia polityczne uruchomiły cały łańcuch zdarzeń i zmian w wielu obszarach życia społecznego, a następujące za nimi zmiany świadomości wymagają długiego okresu trwania. Dokonują się poprzez wymianę pokoleniową, dlatego musi upłynąć sporo czasu, zanim utrwala się nowe postawy, inaczej mówiąc — zanim mentalność dostosuje się do zmienionej rzeczywistości². Pokoleniowy wymiar transformacji społeczno-politycznej w Polsce oznacza taki sposób patrzenia na przemiany dokonujące się w naszym kraju po 1989 roku, który wiąże się z obserwacją tendencji zmian opinii przedstawicieli różnych pokoleń, dotyczących poglądów politycznych, opinii o demokracji czy ważnych kwestii społecznych. Celem takiej obserwacji jest próba uchwycenia momentu zajścia zmiany pokoleniowej. Nie chodzi tu bynajmniej tylko o zmianę, która wiąże się z prostą wymianą wiekową, lecz o odnotowanie zmian w systemie wartości, bo to dopiero jest świadectwem dostosowania się (lub nie) do nowej rzeczywistości.

Ustalenie występujących w opiniach różnic i wskazanie prawdopodobnych przyczyn tych odmienności jest, w moim przekonaniu, niezwykle ważne i daje pewne możliwości określonych prognoz porządku społecznego w przyszłości. Opinie jako wskaźniki uogólnionych postaw i określonych zachowań informują

² J. Koralewicz, M. Ziółkowski, *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988–2000*, Warszawa 2003.

o charakterze pokoleń wstępujących. Jeżeli wśród osób należących do jednego pokolenia (poddawanych badaniu w tych samych fazach rozwoju) znajdzie się na przykład więcej przedstawicieli określonych typów biograficznych, to można przypuszczać, że ten dominujący typ będzie narzucał styl działania, rządzenia, kierunki rozwoju w przyszłości, gdy pokolenie to wejdzie w fazę pełnej dorosłości i przejmie władzę, zajmując ważne role społeczne. Inaczej mówiąc, jeżeli badania empiryczne wskażą występowanie w danej kohorcie demograficznej przeważającej liczby osób — zwolenników postępu, demokracji, nastawionych na współpracę, otwartych na zmiany, osób zrównoważonych, optymistów, o wysokim poziomie podmiotowości itp., to przypuszczać można, że o ile nie wystąpią radykalne zmiany (wstrząsy) społeczne, wykształcą one inny typ ładu społecznego niż w sytuacji, gdy w danym pokoleniu wystąpi przewaga osób o autorytarnej osobowości, zamkniętych na zmiany, odrzucających postęp, o nastawieniu nacjonalistycznym, konserwatywnym, fundamentalistycznym, osób znerwicowanych, o niskim poziomie podmiotowości itp. Odnotowanie istotnych różnic wyznawanych wartości i norm społecznych może być wyznacznikiem zmiany pokoleniowej.

Przedmiotem analiz będą najmłodsze pokolenia Polski, tzn. kolejne roczniki, poczynawszy od osób urodzonych w 1970 roku. Taki charakter próby wynika z dostępności danych, umożliwiających ekwiwalentne porównania, oraz z przyjętych założeń badawczych. Dane empiryczne pochodzą z czterech edycji Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego³.

Zanim omówię wyniki analiz, chciałabym pokrótce odnieść się do wybranych koncepcji pokoleniowych, bo to one stanowią teoretyczne tło artykułu.

Inspiracje teoretyczne — zmiana społeczna w koncepcjach pokoleniowych

Socjologiczne analizy pokoleniowe mają bogatą tradycję, a dyskusja o roli pokoleń w społeczeństwie mieści się w nurcie fundamentalnych pytań o fazę młodości, rolę młodzieży w rozwoju społecznym, miejsce młodzieży w strukturze społecznej, a także o znaczenie przynależności pokoleniowej dla różnicowania postaw wobec różnych kwestii społecznych, modeli życia, wartościowania różnych sfer życia itp. Odpowiedzi poszukiwać można zarówno w klasycznych teoriach socjalizacji, między innymi Margaret Mead, w teorii młodzieży Samuela Eisenstadta, koncepcji pokolenia Karla Mannheim'a, jak i w bardziej współczesnych teoriach, między innymi teorii socjalizacji Jürgena Habermasa, Pierre'a Bourdieu, w teorii zmiany kulturowej Ronalda Ingleharta i w dokonaniach wielu innych socjologów.

³ Bogdan Cichomski (kierownik programu), Tomasz Jerzyński i Marcin Zieliński, *Polskie Generalne Sondaże Społeczne: skumulowany komputerowy zbiór danych 1992–2008*, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2008.

Istotnej wiedzy dotyczącej funkcjonowania przedstawicieli poszczególnych pokoleń przed i po zmianie systemowej w Polsce dostarczają badania empiryczne⁴.

Szczególny jest wkład Karla Mannheima do współczesnych koncepcji badań pokoleniowych. Wiąże się on przede wszystkim ze zwróceniem przez niego uwagi na dwie w moim przekonaniu fundamentalne kwestie: (1) młodzież to według Mannheima strukturalnie i kulturowo wyodrębniona kategoria społeczna, charakteryzująca się szczególną rolą w procesie kulturowej reprodukcji i w procesie zmian społecznych, (2) czynnikiem aktualizującym nowatorskie potencje młodych są ważne wydarzenia historyczne, umożliwiające przekształcenie się obiektywnego położenia społecznego w uświadomioną wspólnotę doświadczeń, która prowadzić może do organizowania się młodzieży w grupy celowe⁵.

Odrębność pokoleniowa wyraża się właściwym dla poszczególnych generacji oglądem rzeczywistości jako konsekwencji habitualnej zgodności⁶. W obrębie tej kategorii zawierają się *implicite* te zespoły cech, na podstawie których można orzekać o podobieństwie i różnicach pokoleniowych. Istotne jest to, że kolektywne orientacje mają obiektywny charakter, stanowiąc zasoby wiedzy ha-

⁴ Por. między innymi S. Nowak (red.), *Studenci Warszawy. Studium długofalowych przemian postaw i wartości*, Warszawa 1991; R. Inglehart, *Pojawienie się wartości postmaterialistycznych*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia. Lektury*, Kraków 2005, s. 344–348; B. Gołębiowski, *Polityka i pokolenia*, Warszawa 1994; K. Siemieńska, *Od wartości postmaterialistycznych do materialistycznych*, [w:] *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, red. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007; H. Świda-Ziemba, *Młodzi w nowym świecie*, Warszawa 2005; R. Doniec, *Rodzina wielkiego miasta*, Kraków 2001; M. Zielińska, *Młodzież jako przedmiot badań socjologicznych. Uwagi teoretyczne i metodologiczne*, [w:] B. Idzikowski, E. Narkiewicz-Niedbalec, M. Zielińska, E. Papier (red.), *Polska młodzież w nowym ładzie społecznym*, Oficyna Wydawnicza UZ, 2003, s. 31–45; *eadem*, *Ariergarda realnego socjalizmu. Społeczne biografie pokolenia stanu wojennego*, Zielona Góra 2006; *eadem*, *Zróżnicowane postawy wobec wybranych wymiarów rzeczywistości społecznej jako wyznaczniki odrębności pokoleniowej*, [w:] *Wartości i postawy młodzieży polskiej*, red. D. Walczak-Duraj, Łódź 2009; K. Szafraniec, *Od indoktrynacji przez kryzys tożsamości do zaniku zaangażowania. Drogi polityczne pokolenia popaździernikowego*, [w:] A. Sułek (red.), *Dzieńnictwo Stefana Nowaka*, Warszawa 1992; *eadem*, *Zmiana społeczna przez brak konfliktu pokoleń*, „Przegląd Socjologiczny” 2001, nr 1, s. 13–38; B. Fatyga, M. Szymańczuk (red.), *Raport o młodzieży*, Warszawa 1992; W. Adamski (red.), *Polacy '81: postrzeganie kryzysu i konfliktu*, Warszawa 1982; W. Adamski, K. Jasiewicz, A. Rychard (red.), *Polacy '84. Dynamika konfliktu i konsensusu*, Warszawa 1986; J. Koralewicz (red.), *Społeczeństwo polskie przed kryzysem w świetle badań socjologicznych z lat 1977–1979*, Warszawa 1987; S. Nowak (red.), *Społeczeństwo polskie czasu kryzysu*, Warszawa 2004; I. Krzemiński et al., *Polacy — jesień '80*, Warszawa 2005; M. Marody et al., *Polacy '80. Wizje rzeczywistości dnia (nie)codziennego*, Warszawa 2004; W. Morawski, W. Kozek (red.), *Załamanie porządku etatystycznego*, Warszawa 1988.

⁵ K. Mannheim, *The Problem of Generations*, [w:] *Essays on the Sociology of Knowledge*, New York 1938, polskie tłumaczenie: K. Mannheim, *Problem pokoleń*, „Colloquia Communia” 1992–1993, nr 1–12 (57–68); *idem*, *Diagnosis of our Times Wartime Essays of a Sociologist*, rozdz. III. *The Problem of Youth in Modern Society*, London 1943.

⁶ „Wprowadzenie pojęcia »habitualnych zgodności« zmierza — ujmując zagadnienie w konwencyjnalnej terminologii — do rekonstrukcji »wspólnotowej« (*gemeinschaftlich*) socjalizacji, odróżnianej od »społecznej« (*gesellschaftlich*) socjalizacji, opartej na zinstytucjonalizowanych oczekiwaniach i racjonalno-celowych uzasadnieniach”.

habitualnej i inkorporowanej. Przez analogię do położenia klasowego habitualna zgodność i spokrewnione położenie pokoleniowe określane są jako rozstrzygające o losie, obiektywne usytuowanie jednostki w strukturze społecznej. Zaslugą Mannheima było dostrzeżenie względnej samodzielności strukturalnej i kulturalnej młodzieży i wynikającej z tego potencjalnej innowacyjności.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych Jürgen Habermas odegrał niezwykle inspirującą rolę dla rozwoju dyskusji nad teorią socjalizacji, a tym samym nad teorią pokolenia, formułując interparadygmatyczną koncepcję socjalizacji. W jego teorii kompetencji komunikacyjnej mamy do czynienia z niezwykle złożoną konstrukcją, która jest wynikiem połączenia z sobą na nowo pewnych teorii podstawowych, przy uwzględnieniu ich emancypacyjnego interesu poznawczego. Ważne tu poznawczo kategorie to „kompetencja komunikacyjna” i „tożsamość ja”, które określają ten sam stan rzeczy: chodzi o strukturę komunikacji między *ego* i *alter*, o wymagane kwalifikacje do uczestniczenia w tej komunikacji oraz o związaną z tym konieczność porozumienia się oraz obronę własnej tożsamości. Jest to podstawowa struktura interakcjonistycznego działania. Oprócz opanowania języka jako systemu reguł konieczne jest posiadanie empatii, dystansowanie się od ról społecznych oraz tolerancja dwuznaczności. Umiejętności te uchodzą za przesłanki możliwości obrony tożsamości „ja” przy sprzecznych wymaganiach. Kompetencja komunikacyjna oznacza zatem umiejętność elastycznego i zarazem kierującego się pewnymi zasadami działania w rolach, jak również umiejętność kompetentnego pertraktowania w dyskursach⁷. Można uznać tezę J. Habermasa, że jednostki, rozwijając w toku swojego rozwoju kompetencję komunikacyjną, nabierają zdolności osądu moralnego i krytycznej oceny proponowanych wizji świata. Ważne pytanie, na które warto szukać odpowiedzi we współczesnych danych empirycznych, brzmi, jakie doświadczenia związane z uczeniem się decydują o tym, że jednostka zatrzymuje się na poziomie konwencjonalnym, jakie natomiast sprzyjają rozwojowi ku moralności postkonwencjonalnej. W centrum rozważań niemiecki uczoney stawia rozwój aktywnego, działającego podmiotu, opisuje zależność między rozwojem podmiotu i „nadrzędnymi” płaszczyznami procesu socjalizacji oraz wyjaśnia związek między istniejącą formacją społeczną a kształtującymi się strukturami tożsamości. Takie podejście teoretyczne pozwala ująć socjalizację jako jedność uspołecznienia i indywidualizacji oraz pozwala przedstawić proces stawiania się podmiotu jako interakcję między jednostką a warunkami środowiska społecznego, co zmienia w pewnym zakresie tezę Mannheima o innowacyjności młodych pokoleń. Stopień innowacyjności i aktywności zależy w dużym stopniu od charakteru formacji i zewnętrznego środowiska wychowawczego.

Jeszcze do jednej koncepcji chciałabym się tu odnieść. Ronald Inglehart w swoich wieloletnich badaniach prowadzonych w kilkudziesięciu krajach przy-

⁷ J. Habermas, *Stichworte zu einer Theorie der Sozialisation*, [w:] *idem, Kultur und Kritik*, Frankfurt am Main 1973 (1968/1973), s. 118–194, za: K.J. Tillmann, *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, Warszawa 1996.

jął za punkt wyjścia założenie, że proces międzypokoleniowej zmiany wartości stopniowo przekształca politykę i normy kulturowe rozwiniętych społeczeństw przemysłowych. W jego przekonaniu pojawienie się postmaterializmu jako takiego wydaje się tylko jednym aspektem znacznie szerszego procesu kulturowej zmiany, przekształcającej orientację religijne, rolę płciowe, obyczaje seksualne i normy kulturowe społeczeństwa zachodniego⁸. Owa zmiana kulturowa jest częścią szerszego syndromu międzypokoleniowej zmiany kulturowej, w której rosnącemu naciskowi na jakość życia i autoekspresję towarzyszy słabnące przywiązanie do tradycyjnych norm politycznych, religijnych, moralnych i społecznych, a przesuwanie się podstawowych wartości od materializmu do postmaterializmu jest wyznacznikiem zachodzących przeobrażeń. Weryfikacja postawionych przez Ingleharta podstawowych hipotez — hipotezy niedoboru i hipotezy socjalizacji⁹ — nakazywała konieczność przyjęcia jeszcze jednej hipotezy dotyczącej uwzględniania kontekstu kulturowego i politycznego.

Rozpatrując obie hipotezy łącznie, otrzymujemy spójny zestaw prognoz dotyczących przemian wartości. Po pierwsze, podczas gdy wedle hipotezy niedoboru dobrobyt sprzyja rozprzestrzenianiu się wartości postmaterialistycznych, hipoteza socjalizacji implikuje, że ani wartości poszczególnych jednostek, ani społeczeństwa jako całości nie zmieniają się raczej z dnia na dzień. Fundamentalna przemiana wartości dokona się prawie niespostrzeżenie — w znacznej mierze w wyniku pokoleniowej wymiany w grupie dorosłych. Hipoteza socjalizacji dopełnia hipotezę niedoboru, usuwając obiekcje, jakie mógłby rodzić nadmiernie uproszczony obraz związku między niedoborem a zachowaniem. Typowi materialiści i postmaterialiści mają różne opinie na wiele kwestii, od praw kobiet po postawy względem biedy, wyobrażenia o tym, co ważne w pracy, czy poglądy na temat polityki zagranicznej itp.

Z przywołanych i krótko scharakteryzowanych koncepcji wyprowadzić można tezę, że w odpowiednich warunkach ekonomicznych zachodzą istotne zmiany w procesie socjalizacji. Związany z nią w sposób konieczny proces integracji młodzieży ze społeczeństwem dorosłych w żadnym wypadku nie musi odbywać się z zachowaniem lojalności wobec systemu i w sposób konformistyczny. Wręcz oczekuje się krytycznego nastawienia do systemu od młodych ludzi mających rozwinięte kompetencje komunikacyjne i kierujących się wyraźnymi zasadami

⁸ R. Inglehart, *Pojawienie się wartości postmaterialistycznych...*, s. 344–348; R. Inglehart, K. Siemienińska, *W stronę demokracji. Długofalowe zmiany opinii publicznej w perspektywie globalnej i wschodnioeuropejskiej*, „Państwo i Kultura Polityczna” 2005, nr 12.

⁹ Hipoteza niedoboru mówi, iż porządek wartości jednostki stanowi odbicie środowiska socjo-ekonomicznego; największą subiektywną wartość przypisuje się rzeczom, które są względnie trudno dostępne. Hipoteza socjalizacji stanowi, że hierarchia wartości nie dostosowuje się do środowiska socjoekonomicznego natychmiastowo; występuje tu znaczące opóźnienie, ponieważ podstawowe wartości danej osoby w dużej mierze stanowią odbicie warunków panujących przed wejściem w dorosłe życie. Ta hipoteza przypomina znaną z ekonomii zasadę malejącej użyteczności krańcowej.

tożsamości „ja”. Młodość jest nie tylko „miejszem” ciągłego stabilizowania się społeczeństwa (czy też zagrożenia jego stabilizacji), jest przede wszystkim fazą życia, w której wytworzyć się może potencjał krytyczny, dzięki czemu możliwy staje się rozwój społeczeństwa.

Zarówno z przedstawionych tu koncepcji, jak i długoletnich badań empirycznych (Mannheim, Habermas, Inglehart), wyprowadzić można tezę, że dwie dekady trwania systemu demokratycznego, wzrost poziomu edukacji i wzrost poziomu życia warunkują przejście od wartości materialistycznych do postmaterialistycznych, a to skorelowane jest pozytywnie z odchodzeniem od postaw autorytarnych w kierunku postaw demokratycznych¹⁰. Jeżeli wyniki badań postaw przedstawicieli kolejnych pokoleń wobec ludzi o odmiennych poglądach potwierdzą takie tendencje, można wówczas mówić o rzeczywistej zmianie w kierunku świadomości demokratycznej.

Podstawowe założenia i propozycje hipotez

W analizach pokoleniowych ważne jest uwzględnienie faktu, że zmiana pokoleniowa, rozumiana jako wymiana grup wiekowych w społeczeństwie, nie jest jedynym procesem wpływającym na przeobrażenia postaw wobec różnych kwestii społecznych¹¹. Konieczne jest uwzględnienie trzech rodzajów procesów: (1) zmian opinii i postaw wynikających z dojrzewania, dorastania jednostek, (2) zmiany o charakterze tzw. „różniczki społecznej”, kumulujące się w dłuższym okresie czasu, (3) zmiana pokoleniowa połączona często (choć nie jest to konieczne) z konfliktem wartości. Ten rodzaj zmiany jest następstwem wspólnoty habitualnego doświadczenia całej kohorty demograficznej.

Przedstawione w artykule wyniki uwzględniają wymienione trzy aspekty. Pokazują ciągłość, a także zmianę opinii i postaw w czasie przez przedstawicieli tego samego pokolenia oraz różnice między następującymi po sobie pokoleniami w zakresie poddanych analizie aspektów życia społecznego. Pokazane zostaną jedynie trendy, co oznacza, że wszelkie uogólnienia mają mocno ograniczony charakter.

Mimo że każda kohorta zmienia się z upływem czasu, wartości społeczeństwa jako całości trwają niezmienione, ponieważ zastępowanie pokoleń w pełni skompensowane zostaje efektem cyklu życia.

Z empirycznego punktu widzenia efekty cyklu życia można odróżnić od efektów kohortowych po tym, że (pomijając wahania) przy efektach cyklu życia każda kohorta cechuje się ciągłym trendem spadkowym, podczas gdy przy efektach kohortowych każdą kohortę reprezentuje linia pozioma.

¹⁰ Por. R. Inglehart, K. Siemienińska, *op. cit.*

¹¹ J. Bartkowski, *Czy powstało pokolenie post-transformacyjne*, [w:] M. Głowacka-Grajper, E. Nowicka (red.), *Jak się dzielimy, co nas łączy? Przemiany wartości i więzi we współczesnym społeczeństwie polskim*, Warszawa 2007, s. 210–236.

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy w poglądach przedstawicieli najmłodszych pokoleń widoczne są przeobrażenia, które byłyby wskaźnikiem istotnej zmiany pokoleniowej, a jeśli tak, to w jakich obszarach są one najbardziej widoczne¹². Punktem wyjścia są dwa założenia: (1) każde pokolenie kształtowane jest w odmiennych warunkach społeczno-polityczno-instytucjonalnych i ta odmienność implikuje różnice międzypokoleniowe ujawniające się w systemach wartości, postawach wobec polityki, rządu, rynku i generalnie sprzyja zachowaniom nieobecnym w poprzednich pokoleniach; (2) przyswajanie wartości, postaw, kształtowanie światopoglądu są najbardziej intensywne w fazie życia nazywanej wczesną adolescencją, tj. między 18. a 25. rokiem życia. W wyjaśnianiu prezentowanych poniżej zmian opinii konieczne jest odwołanie się do teorii wskazującej na relacje wydarzeń historycznych (w szerokim rozumieniu) z tożsamością pokolenia oraz do koncepcji przebiegu życia.

Analizie poddane zostaną wybrane wymiary świadomości społecznej przedstawicieli dwóch młodszych pokoleń Polaków (pokolenia transformacji i pokolenia III RP), rozpoznawane poprzez wyrażane opinie w następujących kwestiach:

- politycznych — są to opinie o komunizmie, opinie o socjalizmie, ocena działania systemu politycznego w Polsce oraz zadowolenie z sytuacji politycznej w kraju, a także wskazania swoich sympatii politycznych na osi lewica–prawa,
- tolerancja wobec ateistów, komunistów i militarystów jako wskaźniki postaw autorytarnych/demokratycznych¹³.

Wszystkie kwestie poddawane były badaniu w kolejnych edycjach Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego w odstępie pięciu lat. Zaprezentowane zostaną dane podstawowe (częstości) bez pogłębionych analiz statystycznych; celem artykułu jest przede wszystkim wskazanie ogólnych tendencji, zasygnalizowanie zjawisk i procesów prowadzących do zmian mentalności społecznej, bez wyróżnienia i uwzględniania kategorii społeczno-demograficznych (płci, poziomu i rodzaju wykształcenia, miejsca zamieszkania, zawodu). W celu ułatwienia śledzenia zachodzących zmian dokonano podziału każdego z analizowanych pokoleń na

¹² Artykuł stanowi fragment przygotowywanego przez autorkę projektu badawczego, którego celem jest ustalenie, czy i w jakim stopniu przynależność pokoleniowa wyjaśnia różnice opinii, orientacji, postaw wobec ważnych społecznych kwestii, między innymi wobec roli państwa i rządu, wobec religii i Kościoła, pracy, wychowania dzieci, uczestnictwa w kulturze, opinii dotyczących Unii Europejskiej itp., i w jakim stopniu cechy pokoleniowe wraz ze zmianą pokoleniową mogą przyczyniać się do przekształcania (lub nie) ogólnych norm, typów więzi społecznej, zasad funkcjonowania instytucji itd. W planowanym projekcie podjęta zostanie także próba odpowiedzi na ogólniejsze pytanie, czy na podstawie charakterystyk młodego pokolenia można orzekać o przyszłości społeczeństwa, czy i w jakim stopniu takie ekstrapolacje są uprawnione.

¹³ Autorytaryzm i demokracja nie stanowią pojęć znajdujących się na przeciwległych biegunach osi. W swoim artykule przyjęłam założenie, że wraz z rozwojem demokracji pewne przekonania właściwe dla systemów opresyjnych, totalitarnych powinny tracić na znaczeniu i dlatego zastosowałam to przeciwstawienie.

dwa podzbiory (w tabelach są to odpowiednio ponumerowane pokolenia 1a i 1b oraz 2a i 2b (zob. tabela 1)).

Przyjmując założenia teoretyczne, można było oczekiwać, że najmłodsze pokolenie Polaków jest mniej autorytarne niż pokolenia starsze, że zasady demokracji zostały w procesie socjalizacji dobrze przyswojone, co winno przejawiać się wyższym poziomem tolerancji wobec odmiennych poglądów.

Jeżeli przyjąć tezę Karla Mannheima o „naturalnej” skłonności młodych ludzi do wprowadzania i akceptowania zmian, to winno to znaleźć odzwierciedlenie w wynikach badań opinii, traktowanych jako wskaźniki postaw i zachowań w rzeczywistych sytuacjach. I dalej oznacza to, że jeśli opinie i postawy przedstawicieli jednego pokolenia (wchodzącego w dorosłość) będą znacząco różnić się od opinii i postaw kolejnego pokolenia (w tej samej fazie życia), to możliwe jest, że zachodzi istotna zmiana w mentalności, co oznaczać może zmianę pokoleniową. Kierunek tej zmiany zależy od kierunku zmian opinii — na przykład na bardziej liberalne czy bardziej konserwatywne, autorytarne czy demokratyczne. To zaś w pewnym stopniu może określać charakter społeczeństwa w przyszłości.

Charakterystyka analizowanych pokoleń

Zgodnie z przyjętą w artykule definicją pokolenia¹⁴ obecnie w Polsce wskazać można przedstawicieli następujących pokoleń: (1) pokolenia wojennego — osoby urodzone przed 1930, (2) pokolenia powojennego — roczniki 1930–1940, (3) pokolenia małej stabilizacji — roczniki 1941–1950, (4) pokolenia „stanu wojennego” — roczniki 1951–1960, (5) pokolenia „kryzysu społecznego” — roczniki 1961–1970, (6) pokolenia „transformacji” — roczniki 1971–1980 i (7) pokolenia III RP — roczniki 1981–1990.

Nie jest celem artykułu szczegółowa charakterystyka historyczno-biograficzna przywołanych tu pokoleń, niemniej warto choć skrótowo zasygnalizować charakter klimatu, w jakim wzrastali przedstawiciele ostatnich dwóch pokoleń, bo prezentowane w dalszej części artykułu wyniki odnoszą się będą właśnie do nich. Pokolenie osób urodzonych w latach 1970–1979 (pokolenie transformacji) poddawane było

¹⁴ Pokolenie to zbiorowość ludzi urodzonych w zbliżonym czasie (około 10 lat) poddawanych w okresie dzieciństwa i wczesnej młodości podobnym (unifikującym) wpływom wychowawczym, wzrastających w otoczeniu tych samych instytucji edukacyjnych, ekonomicznych, politycznych, religijnych i innych, odbierających podobne treści kulturalne, obyczajowe, moralne. Pojawienie się znaczących (ważnych) wydarzeń politycznych w okresie adolescencji może stać się podstawą do „zaistnienia” pokolenia politycznego, traktującego takie wydarzenia w specyficzny tylko dla przedstawicieli tej generacji sposób. Tożsamość pokolenia kształtuje przede wszystkim otoczenie społeczno-kulturowe (rozumiane bardzo szeroko), oferujące występujące w danym czasie historycznym modele (sposoby) życia rodzinnego, zawodowego, towarzyskiego, a także wartości społecznie pożądane, strategie życiowe, sposoby realizacji planów i celów życiowych oraz stosujące system nakazów i zakazów zwiększających skuteczność socjalizacji (M. Zielińska, *Ariergarda realnego socjalizmu...*, s. 40).

Tabela 1. Skład próby badanej w PGSS według grup pokoleniowych

	Rok badania									
	1992		1997		2002			2008		
	1a		1a	1b	1a	1b	2a	1a	1b	2a
Numeracja pokoleń										
Lata urodzenia	1970–1974			1975–1979			1980–1984			1985–1990
Wiek respondentów	18–22	23–27	18–22	18–22	28–32	23–27	18–22	33–37	28–32	23–27
Udział w próbie (w %)	5,3	7,7	7,9	7,9	8,6	8,1	5,6	7,8	7,5	8,7

Źródło: PGSS. Dane skumulowane z czterech edycji badania.

Uwagi: 1a i 1b — to pokolenie transformacji, podzielone na dwa zbiory (5 kolejnych roczników), 2a i 2b — to pokolenie III RP, podzielone na dwa zbiory (5 kolejnych roczników).

pierwotnej socjalizacji w okresie PRL-u. Osoby te przeżyły dzieciństwo w okresie schyłku realnego socjalizmu; ich charakter kształtowały się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Z tamtego okresu pamiętają prawdopodobnie czarno-białe telewizory, puste półki, tasiecowe kolejki w sklepach, kartki na większość towarów pierwszej potrzeby, telewizyjne programy edukacyjne (przerwany „Teleranek” 13 grudnia 1980 roku), ale także brały udział (jako dzieci) w pochodach pierwszomajowych, w festynach z okazji 22 lipca¹⁵. Pierwsze roczniki tej generacji zdawały maturę w klimacie transformacji ustrojowej, a swoje kariery zawodowe rozpoczynały w warunkach gospodarki rynkowej¹⁶:

Są [...] rówieśnikami polskiej transformacji — w pierwszym jej roku weszli w pierwszy rok swego umownie dorosłego życia. W ich losach cechy transformacji ujawniły się najszybciej, napełniej i najsilniej. Zostali nią bowiem „dotknięci” w bardzo wrażliwej, pierwszej, formatywnej fazie swego dorosłego życia, w której dokonuje się zasadniczych wyborów [...]. Musieli decydować, wybierać i działać, nie mając zbyt wiele doświadczeń i zgromadzonych zasobów — mając zarazem świadomość, że nawet i te, którymi dysponują, ulegają w nowej, pełnej ryzyka i niepewności, rzeczywistości przyspieszonym procesom dewaluacji i redefinicji¹⁷.

W 2008 roku (ostatnia edycja PGSS) osoby z pokolenia „historycznej nadziei i codziennego ryzyka” miały 37 lat i znalazły się w fazie średniej dorosłości, w której wraz ze zmianami somatycznymi następują zmiany świadomościowe¹⁸, następuje zgromadzenie doświadczeń biograficznych, na tym etapie na ogół dokonuje się pierwszego bilansu swoich dokonań i rewizji poglądów w różnych kwestiach, co może znaleźć odbicie w prezentowanych opiniach.

Obecnie w dorosłość wchodzi pierwsze pokolenie (urodzonych w latach 1981–1990), którego dzieciństwo i okres dojrzewania upłynęły już w warunkach gospodarki rynkowej, w klimacie społeczeństwa budującego demokrację i uczącego się zachowań obywatelskich. Nazwać je tu można pokoleniem III RP, bo czas urodzin przedstawicieli tego pokolenia to jednocześnie początek nowego okresu w historii Polski; to pierwsze pokolenie nieobciążone pamięcią poprzedniego systemu — dla przedstawicieli tego pokolenia obecna rzeczywistość jest jedyną, jaką znają. Tylko z podręczników historii, a także z opowieści rodziców i dziadków mogą dowiedzieć się, jak wyglądało życie w PRL-u. To pokolenie Ipadów, komputerów, sieci internetowej, MP3, socjalizowane do masowej konsumpcji i w ciągłym dialogu z Unią Europejską. Jednocześnie to przedstawiciele tego pokolenia doświadczają życia w globalizującym się społeczeństwie ryzyka, wśród natłoku informacji z różnych, nieistniejących przedtem źródeł, żyjąc pod presją przymusu wyboru, a nie możliwości wyboru.

¹⁵ Niezwykle interesujące wspomnienia dzieci PRL-u można znaleźć w książce Beaty Tadli *Pokolenie '89, czyli dzieci PRL-u w wolnej Polsce*, Warszawa 2009.

¹⁶ To właśnie 18-latkom z roku 1989 poświęcona jest praca Bogdana Macha *Pokolenie historycznej nadziei i codziennego ryzyka. Społeczne losy osiemnastolatków z roku 1989*, Warszawa 2003.

¹⁷ *Ibidem*, s. 10–11.

¹⁸ Zob. K. Appelt, *Środkowy okres dorosłości. Jak rozpoznać potencjał dojrzałych dorosłych*, [w:] A. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwoju*, Gdańsk 2005, s. 503–553.

Między autorytaryzmem a demokracją — prezentacja, analiza i próba interpretacji danych empirycznych

Ta część artykułu poświęcona jest krótkiej analizie danych empirycznych (patrz tabele 2–5, umieszczone na końcu tekstu z uwagi na ich wielkość), które odczytywać można na kilka sposobów. Przede wszystkim możliwe jest porównywanie wyników dla kolejnych kohort 18-latków i innych grup wiekowych; możliwe jest także „śledzenie” zmian opinii wraz z „dojrzwaniem” pokolenia, możliwe są analizy międzypokoleniowe i wewnątrzpokoleniowe. W tabelach uwzględniono jedynie dane procentowe, co nie daje możliwości pogłębionych analiz, lecz jedynie sygnalizuje pewne tendencje. Wydaje się jednak, że nawet takie proste zestawienia danych dają podstawę do sformułowania wniosków i postawienia wstępnych hipotez, wymagających weryfikacji na podstawie dalszych, szczegółowych analiz. Postawione tu tezy należy odczytywać jedynie jako pewne propozycje, które wymagałyby dalszych studiów (także jakościowych), długotrwałych obserwacji zachowań, wskazania istotnych społeczno-demograficznych korelatów opisywanych postaw.

Przedstawione w tabeli 2 wyniki badań dotyczą opinii, które uznałam za wskaźniki cech osobowości autorytarnej¹⁹, zgodnie z założeniami budowy tak zwanej skali F do ujawniania tendencji antydemokratycznych, szczególnie w zakresie trzech zmiennych: autorytarnej agresji, antyintracepcji oraz destrukcyjności i cynizmu²⁰. Wszystkie wyszczególnione w tabeli stwierdzenia przyjąłam za — ogólnie rzecz ujmując — wskaźniki mentalnej otwartości. Nie oznacza to, że zdania te się wykluczają. Zarówno komunista, jak i „militarysta” może wygłaszać antyreligijne przemówienia, ale w badaniu nie chodziło o zakresy pojęciowe określonych postaw, lecz o „wykrycie” cech autorytarnych. Oznacza to, że osoby o cechach autorytarnych generalnie są przeciwne wszystkim poglądom, które odbiegają od utartych schematów; są mniej skłonne do kompromisów, wykazują polityczno-ekonomiczny konserwatyzm oraz mają antydemokratyczne dyspozycje. Konstrukcja skal opinii i postaw Theodora Adorna raczej sprzyja ukazaniu ilościowych szacunków dotyczących podstawowych obserwowalnych dyspozycji ideologicznych. Z tabeli 2 możemy jedynie odczytać pewne tendencje, to znaczy niewielkie, ale jednak czytelne zmniejszanie się poziomu tolerancji, co jednocześnie oznacza wzrost postaw radykalnych.

Dane w tabeli 3 przedstawiają opinie na temat komunizmu i socjalizmu. Te kwestie łączą się ze sobą. Komunizm postrzegany przez większość ludzi jako system opresyjny winien być odrzucony przez ludzi akceptujących demokrację.

¹⁹ Nie była moim celem szczegółowa analiza czynników warunkujących pojawianie się lub nasilenie się cech autorytarnych, a samo pojęcie autorytaryzmu potraktowałam tu mniej rygorystycznie niż twórcy koncepcji autorytaryzmu.

²⁰ J. Koralewicz, *op. cit.*, s. 140.

Socjalizm to łagodniejsza forma komunizmu, choć prawdopodobnie dla wielu ludzi związany on jest z realizacją przywilejów socjalnych w stosunku do słabszych kategorii społecznych, a w związku z tym poziom akceptacji tego systemu może być wyższy. Interesujące jest tu przywołanie danych świadczących o akceptacji socjalizmu z badań Stefana Nowaka, prowadzonych wśród studentów warszawskich uczelni w latach sześćdziesiątych i później. W 1958 roku 68% respondentów wyrażało poparcie dla socjalizmu, w 1978 podobnie (66,4%), a w 1983 roku 42,6%²¹. Istotne są tu dane wskazujące przeciwników, tj. w 1958 było to 11%, w 1978 — 9,3%, w 1983 — 36,1%. Dane w tabeli 3 pokazują, że wśród przedstawicieli pokolenia 18-latków z roku 2008 niecałe 20% stanowią przeciwnicy socjalizmu, choć 32% to zdecydowani krytycy komunizmu.

Najmniej negatywnych ocen komunizmu odnotowano w 2002 roku (we wszystkich analizowanych kategoriach wiekowych). Wynik ten można przypisać rządzącej wówczas w Polsce lewicy. Potwierdzają to dane prezentowane w tabeli 5. Największy odsetek osób lokujących się najbliżej lewicy w kategorii 18–22-latków był w 2002 roku (4,6%). Największy odsetek osób lokujących się najbliżej prawicy w tej samej kategorii wiekowej odnotowano w 1997 roku (8,5%).

Wzrost odsetka osób o cechach autorytarnych wśród 18-latków z roku 2008, czyli osób charakteryzujących się — ogólnie rzecz ujmując — mniejszą tolerancją dla ateistów, komunistów i militarystów w porównaniu z 18–22-latkami z roku 1992 — i to we wszystkich poddanych analizie wymiarach (patrz tabela 2) — oznacza, że pokolenie wstępujące na scenę społeczną (na rynek pracy i na wyborczą „giedę”) jest bardziej konserwatywne od poprzednich pokoleń. Takie zaś cechy skorelowane są z mniejszą kreatywnością, innowacyjnością, otwartością na zmiany, tolerancją (jak wynika z badań Ronalda Ingleharta i Krystyny Siemienińskiej). Istotny będzie wynik następnego badania PGSS (w latach 2011–2012); jeżeli obecnie odnotowana tendencja do autorytaryzmu utrzyma się, może to być sygnał, że zmiany świadomości społecznej nie podążają we właściwym kierunku.

Podsumowanie

Transformację systemową można potraktować jako swoisty eksperyment społeczny na ogromną skalę, co oznacza, że dla socjologów jest to niewyczerpane źródło problemów badawczych oraz stawiania hipotez odnoszących się do funkcjonowania społeczeństwa w radykalnie zmieniających się warunkach społecznych. Oznacza to jednak, że wyniki badań socjologicznych z okresu PRL-u należy ponownie dokładnie przeanalizować i poszukiwać w nich wskazówek do badań współcześnie zachodzących zjawisk. Wiąże się to z faktem, że mentalność społeczna (poglądy, postawy, opinie, przekonania) nie zmienia się wraz ze zmianą

²¹ S. Nowak (red.), *Studenci Warszawy. Studium długofalowych przemian postaw i wartości*, Warszawa 1991, s. 527.

formacji politycznej. Dopiero gdy nastąpi całkowita zmiana pokoleniowa, polegająca na przejęciu władzy we wszystkich obszarach życia społecznego przez generacje, których pełna socjalizacja miała miejsce już w nowych warunkach społeczno-politycznych, i jednocześnie zmiana ta odzwierciedli się w odmiennym niż w poprzednich pokoleniach oglądzie rzeczywistości, to wówczas można przyjąć, że nastąpiła radykalna zmiana społeczna. Jest to jednak warunek konieczny, ale niewystarczający. Może wszak wystąpić sytuacja, gdy zmiana pokoleniowa nie będzie wiązała się ze zmianą wartości lub wartości wyznawane przez młode pokolenia będą miały charakter na przykład konserwatywny i bynajmniej nie będą wiązały się z innowacyjnością, kreatywnością i postępem.

Ważne dla analizy przedstawianych w artykule opinii, stanowiących wskaźniki postaw demokratycznych/antydemokratycznych jest założenie, że

to, co ludzie mówią i co myślą, zależy w dużym stopniu od szerszej opinii, wśród której żyją, czyli od społecznie przyjętej ideologii. Wiadomo jednak, że jeśli zmieni się klimat ideologiczny, czyli to, co twórcy koncepcji nazywają apelem, to pewne jednostki przystosują się do tej nowej ideologii, włączając ją do swojego systemu poglądów, postaw i wartości. Jeżeli pojawi się antydemokratyczna propaganda, to niektórzy ludzie zaakceptują ją i zaczną powtarzać, inni zaś nie. Innymi słowy, ludzie różnią się między sobą stopniem uwrażliwienia na tę antydemokratyczną ideologię. Owa gotowość jest wyznaczona przez osobowość, która jest bardziej trwała niż zewnętrzna ideologia²².

Oznacza to, że cechy autorytarne ujawniają się, gdy pojawi się odpowiednia ideologia i odpowiedni przywódca w odpowiednim czasie.

Odnutowane w badaniach fluktuacje opinii mogą być efektem radykalnie zmieniających się opcji politycznych w Polsce (od strony prawej do lewej i na odwrót). Wyraźnie widać to we wzroście akceptacji dla socjalizmu i zmniejszeniu się krytyki wobec komunizmu w okresie rządów lewicy. W tym czasie również wzrosły wskazania lewicowe 18-latków (którzy już jako starsi respondenci w roku 2008 zdecydowanie wycofali się z lewicowych pozycji).

Fakt, że wyniki badań nie wskazują jednoznacznie na to, by zachodziła jakaś znacząca zmiana mentalności, może dowodzić jedynie, iż dwadzieścia lat to za mało na ugruntowanie się i zinternalizowanie poglądów demokratycznych. Jednocześnie, odnotowanie wzrostu odsetka osób o cechach autorytarnych wśród 18–22-latków, tj. osób nieakceptujących przekonań odmiennych od własnych, zamkniętych na inne poglądy, mało tolerancyjnych, może dowodzić, że zachodzą jakieś zaburzenia w procesie socjalizacji, edukacji i wychowania młodych pokoleń Polaków. W fazie adolescencji indywidualna sytuacja młodego człowieka, jego społeczny świat oraz jego dotychczasowa biografia decydują o tym, które wartości kulturowe zostaną przez niego wzięte pod uwagę przy tworzeniu własnego systemu przekonań. Ważne są tu kwestie religijne i polityczne, ideologiczny klimat i przekazy medialne. Młody człowiek zastanawia się również nad ukrytymi przesłankami i wzorami interpretacji istniejącego porządku politycznego, co oznacza,

²² *Ibidem*, *op. cit.*, s. 137–138.

Tabela 2. Opinie dotyczące wybranych wymiarów świadomości (w %)

	Rok badania									
	1992		1997		2002		2008			
	1a	1b	1a	1b	1a	1b	1a	1b	2a	2b
Numeracja pokoleń	18-22	18-22	23-27	18-22	28-32	23-27	33-37	28-32	23-27	18-22
Wiek respondentów	78,2	59,5	62,9	59,5	56,8	60,5	64,4	63,9	68,8	58,4
Pozwolić na antyreligijne przemówienie	71,3	58,4	66,1	58,4	61,5	64,0	67,3	74,2	75,7	72,0
Pozwolić osobie antyreligijnej wykladać	10,3	19,0	12,9	19,0	13,7	12,5	14,9	20,6	15,2	23,2
Usunąć antyreligijną książkę z biblioteki	78,2	70,0	67,2	70,0	74,3	76,2	72,3	75,3	75,0	66,4
Pozwolić komunistę przemawiać	24,1	29,1	31,4	29,1	28,4	26,0	—	—	—	—
Zwolnić komunistę z uczelni	11,5	15,5	9,2	15,5	6,4	4,8	18,8	12,4	15,2	19,2
Usunąć książkę komunisty z biblioteki	51,7	35,4	32,8	35,4	33,0	38,1	37,6	39,2	29,5	40,8
Pozwolić militariście przemawiać	49,4	35,1	37,1	35,1	42,2	39,4	36,6	36,1	35,7	43,2
Pozwolić militariście wykladać	20,7	33,0	20,4	33,0	25,7	21,9	30,7	32,0	34,8	36,0
Usunąć książkę militariisty z biblioteki										

Tabela 3. Opinie dotyczące komunizmu i socjalizmu (w %)

	Rok badania									
	1992		1997		2002		2008			
	1a	1b	1a	1b	1a	1b	1a	1b	2a	2b
Numeracja pokoleń	18-22	18-22	23-27	18-22	28-32	23-27	33-37	28-32	23-27	18-22
Wiek respondentów	28,7	30,5	27,4	30,5	17,5	13,5	30,7	30,9	25,0	32,0
Komunizm to najgorsza forma rządów	33,3	33,8	37,6	33,8	32,8	18,0	24,8	24,7	28,5	17,6
Przeciwnicy socjalizmu										

Tabela 4. Opinie dotyczące działania systemu politycznego w Polsce i ocena zadowolenia z sytuacji politycznej w kraju (w %)

	Rok badania									
	1992		1997				2002			
	1a	1b	1a	1b	1a	1b	1a	1b	2a	2b
Numeracja pokoleń										
Wiek respondentów	18–22	23–27	18–22	23–27	18–22	23–27	18–22	23–27	28–32	23–27
Ocena działania systemu politycznego w Polsce*	17,6	52,2	58,4	28,7	30,5	33,1	45,5	39,2	39,3	44,0
Zadowolenie z sytuacji politycznej w kraju **	5,9	40,0	50,0	17,8	15,1	20,1	34,0	34,0	38,4	43,2

* Połączono odpowiedzi „działa dobrze, nie musi być zmieniony” i „dobrze, ale pewne rzeczy trzeba zmienić”.

** Połączono odpowiedzi „bardzo zadowoleni, zadowoleni, raczej zadowoleni”.

Tabela 5. Skala lewica/prawica

	Rok badania									
	1992		1997				2002			
	1a	1b	1a	1b	1a	1b	2a	1a	1b	2a
Numeracja pokoleń										
Wiek respondentów	18–22	23–27	18–22	23–27	18–22	23–27	18–22	23–27	28–32	23–27
lewica	1,2%	4,3%	1,1%	4,3%	1,9%	5,9%	4,6%	1,0%	2,1%	0%
2	2,3%	0%	2,1%	0%	2,8%	5,9%	0%	2,0%	0%	0%
3	4,7%	8,5%	3,2%	8,5%	3,8%	5,0%	6,2%	2,0%	7,3%	2,7%
4	7,0%	4,3%	8,5%	4,3%	4,7%	7,9%	9,2%	8,1%	4,2%	6,3%
5	32,6%	12,8%	12,8%	12,8%	19,8%	24,8%	20,0%	39,4%	32,3%	36,9%
6	23,3%	24,5%	31,9%	24,5%	44,3%	35,6%	33,8%	19,2%	21,9%	18,9%
7	9,3	12,8%	8,5%	12,8%	8,5%	5,0%	9,2%	11,1%	13,5%	6,3%
8	11,6%	19,1%	10,6%	19,1%	7,5%	3,0%	10,8%	5,1%	9,4%	16,2%
9	1,2%	7,4%	9,6%	7,4%	2,8%	4,0%	4,6%	4,0%	5,2%	8,1%
prawica	—	5,3%	8,5%	5,3%	2,8%	3,0%	1,5%	3,0%	3,1%	3,6%
Trudno powiedzieć	7,0%	1,1%	3,2%	1,1%	0,9%	0%	0%	5,1%	1,0%	0,9%

że ostateczne wybory są konsekwencją wielu czynników i nie zawsze są to efekty zamierzonych działań społecznych i formułowanych celów wychowawczych.

Przedstawione w artykule wyniki badań i ich omówienie należy potraktować jako materiał wyjściowy, wymagający dalszych, pogłębionych analiz — nie są to ostatecznie i jednoznacznie rozstrzygnięte (zweryfikowane) hipotezy. Zaobserwowane tendencje na skalach opinii i postaw mają istotną moc wskaźnikową. Artykuł jest jedynie przyczynkiem do dyskusji dotyczącej zmiany pokoleniowej i związanej z tym zmiany świadomości społecznej. Wszelkie wyjaśnienia są tu jedynie domysłami, a nie ugruntowanymi przekonaniem.

Opisane w artykule tendencje mogą stanowić efekt nakładania się wielu procesów o różnej genealogii. Z jednej strony występuje silny przekaz starszych generacji odnośnie do życia w PRL-u oraz wpływ kształtującego się kapitalizmu i młodej demokracji. Z drugiej strony występuje mocne oddziaływanie katolicyzmu i silny w Polsce wpływ Kościoła katolickiego jako instytucji konserwatywnej²³. Na ten swoisty dualizm normatywny należy nałożyć wpływ polityków, mediów, narastającej w ostatnim czasie agresji, co wszystko razem może stanowić przyczyny nasilania się cech o charakterze autorytarnym wśród przedstawicieli młodego pokolenia Polaków. Konieczne w tym zakresie są dalsze badania, by ustalić, czy ta tendencja jest trwała, czy jest to jedynie stan przejściowy. Przedstawione w artykule dane prowokują do podjęcia debaty o „nieprzewidywalnych konsekwencjach działań społecznych”, do zadawania pytań o kształt przyszłej polskiej demokracji i o rolę młodego pokolenia w formowaniu już dziś społeczeństwa przyszłości.

Between authoritarianism and democracy The generational dimension of socio-political transformation in Poland

Summary

The main aim of the article is the attempt to answering the question whether and to what extent current changes and differences of the youngest generations of the Poles in chosen analytic areas (i.e. in the field of appearance of authoritarian mark, acceptance of democratic rules, attitudes to Communism and Socialism also as to chosen place on “the left to right scale”) are indicative of permanent changes in social mentality and to what extent they can be the basis for predicting the future character of society.

²³ Od razu należy tu wyjaśnić, że choć badania religijności (między innymi Mariańskiego) pokazują „odchodzenie” młodych Polaków od Kościoła, to bynajmniej nie zmienia to faktu, że socjalizacja religijna, odbywająca się od dwudziestu lat w szkołach poprzez lekcje religii, skutkuje określonymi poglądami, opiniami i przekonaniem, które wyraźnie powiązane są z naukami Kościoła. Podkreślić też należy, że efekt socjalizacji religijnej widoczny jest, gdy młodzi stają się dorosłymi i podejmują decyzje o wychowaniu swoich dzieci. Tak więc dopiero za 10–15 lat (w następnych pokoleniach) można będzie bardziej zasadnie mówić o wpływie Kościoła i nauki religii.

This article refers to the discussion on: (1) changes of chosen elements of social mentality which are important in development of democracy, (2) the role of the young generation in the creation of functional values in democratic society.

The subject of analysis is Pole's youngest generations, i.e. successive year groups starting from those born in 1970. The empirical basis is data from four editions of the Polish General Social Survey.

The observed changes of opinions and attitudes show: (1) considerably hesitations of opinion according to political "climate", (2) increase of appearance intensity of authoritarian features in the youngest Poles generation. This noticed changes in the author's opinion result from the overlapping of various processes of different genealogy. On the one hand we have the influence of the communism system exerted through the traditions of older generation and of the developing capitalism and young democracy, while on the other there is the impact of Catholicism and the Catholic church as an institution.